

Рад примљен: 8. 5. 2020.
Рад прихваћен: 21. 7. 2020.Оригинални
научни радЈована С. Милашиновић
Предшколска установа „Врачар“, Београд, Република Србија

Присусџиво џеме/моџива смрџи у џредшколском васџиџању

Резиме: Психолошка исџраживања џоказују да деца досџа рано џочину да размишљају о смрџи, као и да развијају своје концепџије у вези с џом. С друџе сџране, џрисусџи су налази о амбивалентним сџавовима насџавника и родиџеља када је у џиџању џокреџање разџовора о смрџи са најмлађима. У овом раду исџраживали смо мишљење васџиџача у вези са џемаџизацијом смрџи у џредшколском васџиџању и, уже, у вези са џрисусџивом књижевних џексџова са моџивом смрџи у раду с децом. Анкеџним уџиџником џрикуџено је мишљење шездесет васџиџача, а одџовори до којих смо дошли, између осталоџ, џоказују следеће: а) више од џоловине васџиџача разџоварало је са децом на џему смрџи; б) 85% васџиџача у свом раду имало је случај да је деџеџу џреминуо члан уже или шире џородице или кућни џубимац; в) више од џоловине васџиџача џврди да су деца џоказала инџересовање за разџовор о смрџи. Кад је реч о књижевним џексџовима, исџсџавило се: а) да васџиџачи џре дџрају дајке са моџивом смрџи у односу на басне, иако се у џима јавља смрџ човека (чак и деџеџа); б) да смрџ џлавноџ јунака у џексџу није џреџрека за џеџов огадир; в) да васџиџачи џосџављају широк сџексџар џиџања о смрџи која се односе на књижевни џексџ, али и да џиџањима џовезују џексџ са живоџним искусџивом деџеџа.

Кључне речи: смрџ, деџе, васџиџач, књижевност џа децу, џаналџолоџија.

Увод

Концепџуализација смрџи код деце. Смрт представља једну од најсложенијих и најосетљивијих тема, а разлог за то се, између осталог, може видети у осећању страха који обично из-

азива. Ову емоцију као разумљиву реакцију на смрт помиње Елизабет Киблер-Рос у својој књиџи *Разџовори о деци и о смрџи* (Kibler-Ros, 2004). Ипак, у џој ауторка наводи да се џуди рађају само са два урођена страха, чија је функција очување живота: „Први је страх од пада са висине, а други страх од изненадно јаког звука“ (Kibler-

1 jovana.milasinovic95@gmail.com

Copyright © 2020 by the authors, licensee Teacher Education Faculty University of Belgrade, SERBIA.

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original paper is accurately cited.

Ros, 2004: 92–93). На другој страни стоје стечени страхови,² у које ауторка Киблер-Рос убраја и страх од смрти. Родитељи, каже она, свесно или несвесно своје стечене страхове преносе на децу. Можда и отуда смрт није честа тема за разговор, нарочито са децом предшколског и школског узраста. Сматра се да сваки разговор о смрти изазива тугу, страх, забринутост. С друге стране, избегавање комуникације са децом на ову тему може имати негативне последице и довести до тога да дете осећа „кривицу због туђег одласка, да жалост за преминулим теже поднесе, а извесна разумевања смрти могу водити и аутодеструктивним поступцима“ (према: Vukomanović Rastegoras, 2017: 83). Отуда не чуди амбивалентан став учитеља и психолога поводом разговора о смрти у школској учионици: према истраживању Викторије Талвар (Talwar, 2011), већина њих се сложила да је деци потребна помоћ да би разумела смрт и да је очекивано да постављају питања о смрти, али ни они нису сигурни да ли би могли да поведу разговор о смрти.

У психолошким истраживањима која се баве усвајањем појма смрти говори се о неколико супконцепата овог појма. То су иреверзибилност (дете схвата да умрло тело не може поново да оживи), нефункционалност (дете разуме да све телесне функције отказују када наступи смрт) и универзалност (дете схвата да свако живо биће мора да умре) (Speese & Brent, 1984).³ Марк Спес и Сандор Брент наводе у свом раду да деца смрт

виде као привремену пре него што усвоје иреверзибилност: за њих неко ко је умро може спонтано да поново оживи, а она су тада склона да смрт поистовећују са сном из кога можемо да се пробудимо или путовањем са код можемо да се вратимо. Према истом тексту, деца позитивно одговарају на питања „Да ли може умрла особа да осећа?“ и „Када неко умре, да ли може и даље да дише?“, пре него што усвоје супконцепт нефункционалности. Напослетку, пре него што усвоје универзалност као елемент представе о смрти, деца верују да људи могу да избегну смрт тако што ће нешто учинити, па и да срећни и паметни људи могу да избегну смрт. Спес и Брент (Speese & Brent, 1984: 1678) сматрају да се ове три компоненте усвајају у приближно исто време, између пете и седме године. Усвајање супконцепата смрти повезује се и са Пијажеовим фазама интелектуалног развоја. Сматра се да деца у преоперационалној фази схватају смрт као реверзибилну, привремену и изазвану спољашњим узроцима. У фази конкретних операција деца смрт виде као иреверзибилну, универзалну и изазвану унутрашњим узроцима, док у фази формалних операција повезују смрт са сложеним системима религиозне, филозофске мисли и животом после смрти (Tamm & Granqvist, 1995). Уочено је и да деца која поседују искуства у вези са смрћу показују боље разумевање смрти него њихови вршњаци који такво искуство немају (Bonoti et al., 2013). Резултати истраживања које је спроведено код нас показују да деца прво усвајају неминовност и иреверзибилност, нешто теже универзалност и нефункционалност смрти, док највеће потешкоће имају при разумевању супконцепта каузалности (Spasić, 2016).

У вези са емоционалним одговором на смрт, Изабела Гутијарез и сарадници (Gutiérrez et al., 2014) испитивали су како деца реагују на смрт човека, животиње и биљке. Деци од четири, пет и шест година показали су слику дечака по имену Тери, а онда им представили три хипотетичке ситуације у вези са смрћу. Прва си-

2 Јављању реалних и нереалних страхова доприноси и анимизам као карактеристика мишљења детета. „Анимизам представља тежњу детета да схвата ствари као живе и обдарене намерама. У почетку, дете сматра да су живи сви они предмети који врше неку активност...“ (Piјаже & Inhelder 1996: 35). Занимљиво је да се млађа деца плаше конкретних ствари, као што су, на пример, пас и миш, док старија деца, како се развија апстрактно мишљење, почињу да се плаше замишљених ствари као што су смрт, болест, казна итд. (уп. Spasić, 2016).

3 Поједини истраживачи уводе и супконцепт каузалности, који се односи на то да дете може да разуме објективан узрок смрти (Lazar & Torney-Purta, 1991: 1322).

туација је била смрт Теријевог ујака/ујне (људска смрт), друга ситуација је била смрт Теријевог пса (смрт животиње) и трећа је била смрт биљке. Задаци за децу су били, између осталог, да кажу шта мисле како се Тери осећао поводом смрти ујака (ујне)/пса/биљке, као и да кажу шта би требало родитељи да саопште Терију у вези са њиховом смрћу. Резултати истраживања су показали да деца показују слабије емоционалне реакције на смрт биљака, а како старе, сматрају да су биљке и животиње замениве, за разлику од људи. Такво стање имплицира онда да ће деца лакше поднети смрт биљке или животиње него смрт човека.

Присуство моштива смрти у књижевносци за децу. У предговору антологији песама о смрти за децу и младе *Ако ти јаве: умро сам* Владимир Вукомановић Растегорац (Vukomanović Rastegoras, 2018) наводи да је удео песама о смрти у књигама за децу изразито мали и да преовлађују стихови који тематизују годишња доба, биљни и животињски свет и слично. Када су у питању други жанрови, Валерија Јанићијевић (Janićijević, 2017: 95) сматра да „не можемо очистити књижевност за најмлађе – нити уопште треба помишљати на то – од мотива смрти и нестајања“. Мотив смрти је присутан у народним и Андерсеновим бајкама, причама Оскара Вајлда или у појединим романима, попут *Мој дека је био шрешња* Анђеле Нанети.⁴ Овај мотив је углавном контекстуализован и представља само један сегмент радње, али постоје и дела у којима мотив смрти заузима истакнуто место, као што је то случај у бајци „Девојчица са шибцама“ (Polovina, 2007; Janićijević, 2017). Овде се може додати да овај мотив срећемо и у разним верзијама познатих бајки као што су „Ивица и

4 Осим овог романа са мотивом смрти, Јелена Вељковић Мекић наводи и роман *Ловац на маслачке* Весне Алексић и *Сара и заборављени шри* Зорана Пеневског. Заједничко за ове романе је то што су намењени узрасту од седам до дванаест година и то што ликови деце губе неког од својих најдражих.

Марица“, „Пепељуга“, „Снежана и седам патуљака“, „Црвенкапа“. У вези с рецепцијом књижевних текстова, код нас је Снежана Божић (Vožić, 2019) испитивала какво интересовање за књижевна дела са истакнутим мотивом смрти показују деца у вишим разредима основне школе и у средњој школи. Она наводи како деца показују одређену одбојност према теми смрти, јер је непријатна и застрашујућа, али истиче да истовремено показују жељу да о њој говоре кад се за то укаже прилика. Такође, у свом раду наводи да су анкетирани наставници истакли да средњошколци радо учествују у разговорима о смрти и да их та тема занима, за разлику од ученика основне школе.

Предмет истраживања. С обзиром на то да до сад код нас нису вршена истраживања која се односе на тему смрти у предшколском васпитању, морали смо да се одредимо за један аспект посматрања овог проблема. Одредили смо се за то да донесемо увид у мишљења васпитача, као први корак у испитивању присуства и теме и мотива смрти у контексту предшколског васпитања. Присуство *теме* смрти у предшколском васпитању у овом раду разуме се као тематизација смрти у свакодневном разговору између васпитача и деце током њиховог боравка у вртићкој групи; под присуством *моштива* смрти подразумевамо уже поље присуства репрезентација смрти у књижевним делима које васпитачи користе (или не користе) у раду са децом.

Методологија истраживања

Циљ и задаци истраживања. Циљ истраживања је да стекнемо прелиминаран увид у то како се приступа теми/мотиву смрти у предшколској установи. Задаци истраживања су: 1) прикупити и анализирати мишљења васпитача о томе у којој мери и на који начин разговарају са децом на тему смрти; 2) прикупити и анализирати мишљења васпитача о томе колико че-

сто наилазе на мотив смрти у књижевним делима која са децом обрађују, као и које текстове са овим мотивом бирају за обраду у предшколској установи. У вези са другим задатком, покушаћемо да установимо да ли на избор текста за рад са децом утиче то: а) да ли је текст бајка или басна; б) да ли се у тексту појављује смрт човека или животиње; в) да ли се у тексту појављује смрт главног или споредног јунака и г) да ли је у тексту смрт представљена као реверзибилна или ирреверзибилна.

Техника истраживања. Користили смо технику анкетања, а као инструмент истраживања анкетни упитник. Испитаницима је била скренута пажња да не постоје тачни и погрешни одговори. Метода коју смо користити је дескриптивна метода. Упитник се састоји од тринаест питања отвореног, затвореног и комбинованог типа. За креирање упитника коришћена је апликација Googleform.⁵ Осим упитника, испитаницима је био доступан документ са књижевно-уметничким текстовима који се спомињу у њему, како би васпитачи могли да се подсети њиховог садржаја уколико за тим осећају потребу.⁶

Одабир текстова заснован је на различитим концептуализацијама смрти у њима, а у складу са потпитањима која смо поставили у оквиру другог задатка истраживања. Текстови се разликују: а) жанровски – у обзир су узете бајке и басне; б) по томе ко у њима умире – у бајкама наилазимо на смрт човека, а у баснама на смрт животиње; в) по томе да ли је лик који умире главни или споредни (нпр. у бајци „Девојчица са шибицама“ умире главни лик, а у бајци „Пепељуга“ споредни) као и г) по томе да ли је

смрт представљена као реверзибилна или не (уп. текстове „Снежана и седам патуљака“ и „Девојчица са шибицама“).

Хипотезе. Полазна хипотеза у овом истраживању је да тема/мотив смрти није заступљен у раду са децом предшколског узраста. Посебне хипотезе су: 1) *Претпостављамо да васпитачи не разговарају са децом на тему смрти* (на основу: Kibler-Ros, 2004; Talwar, 2011; Vukomanović Rastegoras, 2017; 2018) и 2) *Претпостављамо да васпитачи не користе често књижевна дела у којима се налази мотив смрти*. Додатно, у склопу друге хипотезе, уколико се испостави да васпитачи користе текстове са мотивом смрти, претпостављамо да ће: а) више користити басне него бајке јер је у њима приказана смрт животиње, а не човека; б) више користити текстове који садрже смрт споредног него главног јунака и в) више користити текстове у којима је смрт представљена као реверзибилна него као ирреверзибилна (на основу: Gutiérrez et al., 2014; Jančićjević, 2017, Vukomanović Rastegoras, 2018; Božić, 2019).

Подаци о испитаницима. У истраживању је учествовало шездесет васпитача.⁷ Упитник је попуњаван анонимно, а сви испитаници који су попунили упитник били су женског пола. Најмлађи испитаник је рођен 1997, а најстарији 1954. године. Структура узорка према годинама радног искуства изгледа овако: радни стаж у трајању од једне до пет година – двадесет седам васпитача; од пет до десет година радног стажа – једанаест васпитача; од десет до двадесет година – тринаест васпитача; више од двадесет година радног стажа – девет васпитача.

5 Упитник је доступан на адреси: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLScNwVh5GQff3071SvUxmB-j593Vgv0lNDz4Fpe5RNpY2bKlVg/viewform?usp=pp_url

6 Што се тиче адаптације текстова, басну „Коњ и магарац“ смо адаптирали тако што смо је пребацили у екавицу (*човек* → *човек*; *хитио* → *хитео*), а у осталим текстовима смо извршили ситна, правописна уједначавања као додавање наводника, зареза и слично.

7 Током првог дана упитник су попунила чак педесет три васпитача, што може да говори у прилог томе да је ова тема препозната као важна или, макар, занимљива.

Присуство теме смрти у васпитно-образовном раду⁸

Да ли васпитаоци у свом раду разговарају са децом о смрти? Четрдесет и пет васпитача (75%) изјавило је да је некад разговарало са децом о смрти, док је њих петнаест (25%) одговорило негативно на ово питање. Додатно, овде треба нагласити две ствари: 1) шест васпитача који су дали негативан одговор на ово питање у наставку упитника наводе како сматрају да је пожељно разговарати са децом на ову тему; 2) дванаест васпитача који су негативно одговорили имају мање од пет година радног искуства. Потоњи подаци могу да указују на то да васпитачи који су негативно одговорили на ово питање нису имали прилику или се нису осећали сигурно да разговарају са децом о смрти због кратког радног искуства.⁹

Да ли се у васпитној групи десило случај да је дете преминуло члан уже породице, члан шире породице или кућни љубимац? Ово питање је било питање вишеструког избора. Одговори показују да се више од половине испитаника сусрела са случајем да је детету преминуо члан шире породице (бака, дека, рођаци) – чак њих тридесет један (51,7%). Број оних који изјављују да су у групи имали случај да је детету преминуо члан уже породице (родитељ, брат, сестра) и кућни љубимац изједначен је – ову опцију је означило по двадесет васпитача (33,3%). Васпитача који нису имали ниједан од наведених случајева у групи било је девет (15%). Другим речима, више од четири петине васпитача се сусрело са ситуацијама у којима је детету неко бли-

зак преминуо. Код оних који нису имали ниједан од наведених случајева поново је упадљива структура у вези са радним искуством: од ових девет васпитача само два имају више од пет година радног искуства.

Будући да су васпитачи могли да означе више опција, можда је значајно поменути и комбинације одговора. Највише васпитача је означило смрт члана шире породице и кућног љубимца (њих десет); два васпитача су означила смрт члана уже породице и кућног љубимца, док су четири васпитача означила све три опције – смрт члана уже породице, шире породице и кућног љубимца.

Да ли је дете из васпитне групе показало жељу да прича о смрти? На ово питање одговорило је педесет девет испитаника. Од тога, потврдан одговор су означила тридесет три васпитача (55,9%), док је њих двадесет шест (44,1%) одговорило одрично. Када се ови одговори укрсте са одговором на претходно питање, добијају се занимљиви запажања. Тридесет и један васпитач који је посведочио да је имао дете које је доживело смрт у широј или ужој породици, или смрт љубимца, сведочи и да је дете показало жељу да прича о смрти; деветнаесторо оних који су потврдили да су имали дете које је доживело смрт у широј или ужој породици, или смрт љубимца, сведочи да дете није показало жељу да прича о смрти. С друге стране, од девет васпитача који су навели да у васпитној групи нису имали дете које је доживело смртни случај двоје је у одговору на ово питање означило да су деца показала интересовање за разговор.

На који начин васпитаоци разговарају са децом о смрти? Ово питање било је отвореног типа, а одговор на њега дало је четрдесет васпитача (66,6%). Њихови одговори су разнородни, а анализом смо дошли до следећих категорија.

Прва група одговора тиче се тога о чијој смрти васпитачи разговарају са децом. Васпитачи сведоче да са децом разговарају: а) о смр-

8 Због обима рада нисмо у могућности да овде наведемо све одговоре васпитача. За одговоре у целини в. Милашиновић, 2019: 69–81.

9 Један васпитач је на прво питање одговорио негативно, а у наставку упитника наводи ситуацију у којој је разговарао са децом о смрти: „Ретко које дете покаже неку дубљу заинтересованост, јер сви су они у свету игрица, али ја постављам питања на ту тему, с разлогом да видим каква су њихова мишљења.“

ти јунака у књижевном тексту (бајкама, баснама, причама); б) о смрти биљке и животиње, при чему се смрт, на пример, објашњава „кроз разговор о пролазности живота свих живих бића тј. животном циклусу“, а „креће се од биљака, животиња до људи“; в) о сопственом искуству у вези са смрћу (једна васпитачица наводи „лични пример, јер је као мала остала без мајке“); г) о искуству и размишљању детета.

Друга група одговора се односи на то *чије мишљење се узима у обзир* у оваквим разговорима. Васпитачи су као важна истакли: а) мишљење родитеља/старатеља са којима је „обавезна сарадња“ и б) мишљење деце, где „дете води главну реч“ и треба да „каже шта мисли и осећа, [а] не оно што су му рекли“.

Трећа група одговора покушава да приближи *како се смрт објашњава*. Они се раслојавају на одговоре који се тичу репрезентација смрти (који покушавају да проговоре о томе *како се смрт замисли/представља*) и на оне који се тичу приступа деци приликом разговора о овој теми (*како разговарати о смрти*). Дванаест васпитача који су одговорили на ово питање (30% одговора) смрт представља као да није потпуни прекид живота.¹⁰ На то се надовезује хришћански или у ширем смислу религиозни поглед на смрт („у хришћанству смрт је дата као радост“, „прабака је отишла на небо“, „људи којих више нема сада су звезде, и свака звезда представља човека који нас чува са неба“¹¹). Поједини вас-

10 Уп. „Колегиница је, нажалост, преминула. Било је јако тешко саопштити деци да она физички није ту, али је стално са нама и у нашим мислима. Деца су имала потребу да разговарају о лепим тренуцима и ми смо вођени причом упутили их да цртају шта желе за њу.“

11 Уп. „Кажем како је нормално да људи у неком моменту када остаре оду на небо, код анђела и Бога и како су они, иако су отишли са наше земље, и даље живи горе на небу и гледају нас и пазе на нас сваки дан.“ Александра Павићевић у вези с тим наводи да „између смрти и религије скоро да се може ставити знак једнакости“, јер, како каже, „појам смрти налази се у основи сваког религијског учења“ (Pavićević, 2011: 199).

питачи у одговорима на ово питање истичу како са децом треба разговара „спонтано“ и „отворено“, „без неког узбуђења“ и да је „свако дете и свака ситуација посебна“, те да „нема 'рецепта' за разговор“. С друге стране, васпитачица која има двадесет година радног искуства наводи да је имала случај да је детету преминуо члан уже породице, али да избегава ову тему за разговор. Касније у упитнику наводи и да деца показују изразито интересовање за ову тему, али да она сматра „да бар у вртићу деца не морају да своје главице оптерећују таквом тематиком“.

Да ли постоји одређени узраст на коме треба разговарати са децом о смрти? На ово питање одговорило је четрдесет седам васпитача. Шеснаест васпитача (34,04% од оних који су одговорили на питање) тврди да не постоји одређен узраст за разговоре о смрти. Овај тип одговора најбоље илуструје исказ да су „деца оног тренутка када су и поставила питање на ову тему, и сама 'спремна' на одговор“. Васпитача који су навели одређени узраст било је седамнаест (36,17%). Њих једанаест навело је пету годину као узраст када треба почети са разговором на тему смрти; присутни су још и одговори у којима се тврди да је шест година узраст на којем дете може разумети смрт, као и предшколски узраст, који је наведен неколико пута.¹² Део васпитача који су одговорили на ово питање покушао је да ближе одреди критеријуме за покретање разговора који се не тичу узраста. Они се могу подвести под следеће категорије (у заградама су дати парадигматични одговори): а) искуство деце („кад се нешто тако деси у породици или када дете постави питање“); б) интересовање деце („кад се примјети интерес за то, када се испољи природна радозналост дјетета“); в) контекст у којем дете одраста („уколико се наметне таква тема реалном ситуацијом, деци се може

12 Занимљиво је да су поједина психолошка истраживања показала да деца супкомпоненте које се односе на усвајање појма смрти усвајају управо између пете и седме године, о чему смо говорили у уводу.

објаснити на било ком узрасту“); г) когнитивне могућности детета („дете води разговор... јер на тај начин упознајем границе до које је у тренутку спремно да перципира овај појам“).

Сажетак. Претпоставка да васпитачи не разговарају са децом о смрти показала се нетачном. Три четвртине анкетираних васпитача разговарало је са децом на тему смрти упркос сложености овог феномена и емоцијама које он изазива. Смрт је присутна у васпитној групи и кроз искуство детета: само девет васпитача није имало у групи случај да је детету преминуо неко близак (члан уже породице, шире породице или кућни љубимац). Више од половине васпитача који су у својој групи имали децу са искуством смрти неког блиског посведочава да су деца показала интересовање за разговор о томе. Васпитачи разговорама о теми смрти приступају на разнолике начине: ослањају се на смрт ликова у књижевним делима, на сопствено искуство у вези са смрћу, на искуство деце; притом им је важно мишљење и родитеља и саме деце. Приликом објашњавања смрти не приказују је као потпуни прекид живота, а често се ослањају на религијске представе (анђели, небо, Бог и сл.).¹³ Васпитачи као комплексно питање виде и питање узраста погодног за покретање оваквих разговора. Највећи део њих као прикладан узраст види пету годину живота, али се у одговорима често наглашавају животном искуством детета, његова интересовања и његове сазнајне могућности.

Присуство и тумачење мотива смрти у предшколској установи

Колико често васпитачи наилазе на мотив смрти у књижевним делима која читају деци? Четрдесет и четири васпитача (73,3%) од-

13 У вези с тим може се поставити питање и да ли би деца раније усвојила супконцепте смрти о којима говоре психолози када би се у свом окружењу сусретала чешће са објашњењима смрти која је узимају као потпуни прекид живота.

лучила су се за одговор *ионекад*; њих десет (16%) каже да у текстовима на мотив смрти наилази *често*, док се шест васпитача (10%) изјаснило да *никад* није срело мотив смрти у књижевним делима која чита деци. Нико од васпитача није навео да *веома често* среће овај мотив у књижевним делима намењеним деци.

На која дела са мотивом смрти васпитачи наилазе у књижевности за децу? Одговор је понудило четрдесет пет (75%) васпитача. Бајке „Девојчица са шибицама“ и „Снежана и седам патуљака“ наведене су по седамнаест пута, а ту су још и: „Пепељуга“ (14), „Ивица и Марица“ (8), „Црвенкапа“ (6), „Мала сирена“ (2), „Себични џин“ (2), „Успавана лепотица“ (2) и друге. Васпитачи који сматрају да са децом не треба разговарати на ову тему овде наводе да мењају крај бајке која се завршава нечијом смрћу, па тако „вештица није умрла, него је отишла негде далеко“. Једна васпитачица наводи и да у раду са децом користи библиотерапијске приче, али не наводи пример таквих прича.

Колико су деца заинтересована за текстове са истакнутим мотивом смрти? На ово питање одговорило је педесет пет васпитача. Три васпитача (5,5% оних који су одговорили на ово питање) навело је да деца *показују отвор и немотивисаност за читање и разговор*,¹⁴ тридесет шест васпитача (65,5%) наводи да *показују уобичајен ниво интересовања*, дванаест (21,8%) наводи да *показују изразито интересовање за читање и разговор* и четири васпитача (7,3%) додала су свој одговор на ово питање. Једна васпитачица наводи да интересовање за било коју тему зависи од мотивисаности деце, али и од тога колико васпитачи читају или причају деци о томе, што нас упућује на чињеницу да одрасли утичу на интересовање деце, јер деца путем идентификације са одраслима преузимају њихово пона-

14 Две васпитачице које су дале овакав одговор имају две године радног стажа и навеле су како нису разговарале са децом на тему смрти у свом раду, што можда можемо повезати управо са кратким радним искуством.

шање, ставове итд. (Vuđevac, 2018). У једном одговору васпитачица наводи да је децу, приликом разговора о Светом Сави, интересовало како је он преминуо, па су инсистирали да о томе разговарају.

Како деца реајују на мотив смрти у њрочићаном њекстју? На ово питање одговор је дало четрдесет шест васпитача. Петнаест (32,6%) васпитача је у својим одговорима навело да деца *не ѡказују реакцију* на мотив смрти у прочитаном тексту. Наводе да деца „схвате да је одређени актер преминуо, али ретко постављају питања на тему саме смрти“. Истичу и да деца „нису навикла на тужне крајеве“, јер је смрт „углавном казна негативним јунацима“ и да „не показују реакције“ јер ни васпитачица не показује. Четрнаест (30,43%) васпитача је навело да дете на мотив смрти *реајује емоцијом или емѡицијом*. Наводе да реајују „различно... али сви искажу неку емоцију (туга, чуђење, узбуђење)“. Васпитачица чија је колегиница из групе преминула наводи да „постављају разна питања, повезују све са одласком васпитача из групе, реајују плачем и тугом, неки чак нису желели да слушају причу, запушавали су уши или су желели да изађу из собе“. Седамнаест васпитача (39,96%) тврди да деца *ѡказују ѡинтересовање* за мотив смрти који се јавља у тексту, па их тако, на пример, занима „зашто се то догодило и шта се дешава са тим ликом када умре, као и какво је то место где је отишао и шта тамо ради“. У једном одговору се тврди и да је „интересовање израженије ако је дете то доживело“, те да обично кажу „да и они имају неког горе на небу“.

Које ѡекстјове дисѡе огабрали за рад са децом? Ово питање је било питање вишеструког избора. Бајку „Снежана и седам патуљака“ Браће Грим је изабрало тридесет пет васпитача, а бајку „Пепељуга“ тридесет три васпитача. Изненађујуће је да је Андерсенову бајку „Девојчица са шибицама“ – текст у којем умире главни лик, притом девојчица, и у којем смрт заузима истак-

нуто место – изабрало чак двадесет седам васпитача.¹⁵ Басну „Коњ и магарац“ је изабрало осамнаест васпитача, а басну „Лав и медвед“ њих петнаест. За одговор *ниједан од ѡонуђених ѡекстјова* су се одлучила три васпитача, а сва три су у претходним одговорима навела да су разговарали са децом о смрти. Одговори које су дали у претходним питањима су уопштени („уметничке бајке“, „многе бајке“), па не можемо сагледати који би текстови њима били пожељни за рад са децом, а да садрже мотив смрти.

Која ѡиѡања васѡиѡиѡачи ѡосѡављају деци у вези са мотивом смрти, а иѡѡа би им сами ођјаснили и на који начин? На ово питање смо добили тридесет девет одговора. Прва група одговора односи се на *ѡиѡања ѡоводом књижевноѡ ѡекстја*: а) осећања лика („Шта мислите како се осећала Пепељуга, Снежана?“); б) осећања реципијента („Како се ви осећате када сте чули да је лику неко близак изгубио живот?“); в) узроци смрти („Зашто се смрт десила?“, „Зашто је магарац умро?“); г) шта се дешава после смрти („Снежана је спавала дубоким сном, шта мислите да је сањала? Где је била и шта је радила?“); д) могуће измене текста („Како би ви завршили бајку?“, „Зашто је магарац умро, да ли је могло да му се помогне?“); ѡ) стављање детета у улогу лика („Шта би они [деца] урадили да су у тој ситуацији, да је њима неко близак у таквој ситуацији?“).

Другу групу одговора чине они који се одnose на *ѡиѡања ѡоводом сѡварноѡ живѡѡа*: а) искуство смрти блиске особе („Да ли су деца имала некога ко им је умро?“)¹⁶; б) осећања дете-

15 Уп. то што Владимир Вукомановић Растегорац (Vukomanović Rastegoras, 2018) указује да треба обратити пажњу на дела у којима је умирући субјект близак по годинама читаоцу, јер то омогућује лакшу идентификацију са њим, па осећај туге и страха од смрти може бити интензивнији.

16 Уп. „Обавезно проверити да ли је неко дете изгубило драгу особу. Ако јесте, пре читања приче и било чега виде-ти да ли је дете спремно на такве разговоре.“

та („Како се осећаш? Молим те, опиши ми како изгледа туга, где се налази у твом телу?“); в) шта се налази после смрти („Шта је то рај? Како га замишљате?“); г) мишљење детета о појму смрти („Шта је смрт за вас?“; „Зашто се дешава да људи умиру?“; „Да ли су чули за реч смрт? Да ли знају шта значи та реч?“; „Која осећања изазива смрт?“).

Трећу групу чине одговори седам васпитача који наводе да не *поштивају деци питања о смрти*. Међутим, неки од њих су навели да не беже од ових разговора ако деца покажу интересовање. Осим питања која су васпитачи наводили, они су давали и објашњења на који начин би смрт у књижевном делу представили деци. Највише њих је навело да би смрт деци објаснили као природну ствар.¹⁷

Да ли је разговор о смрти и књижевним *текстовима* у којима је *мотив смрти водећи пожељан у раду са децом предшколског узраста*? На ово питање одговор је дало четрдесет девет васпитача. Прву групу чине они који кажу да овакви разговори *нису пожељни*, што је навело једанаест васпитача (22,45%).¹⁸ Они између осталог наводе да је „пуно лепших тема за разговор“ и да „смех и позитивна атмосфера у групи више користи детету“, али и да спајање деце и смрти „просто није природно“. У следећу групу можемо сврстати одговоре у којима су васпитачи навели да би разговарали на ову тему са децом само *ако они покажу интересовање*.¹⁹ Тридесет

васпитача (61,22%) овакве разговоре сматра *пожељним*. Они наводе да деца треба да се упознају са смрћу и да „буду припремљена на време за све ситуације које се дешавају у њиховом окружењу, јер се на тај начин упознају са својим осећањима и уче да се лакше носе са њима“. Такође, смрт сматрају „саставним делом живота“ и „припремом за живот“.²⁰

Сажетак. Претпоставка да васпитачи не користе често књижевна дела у којима се налази мотив смрти испоставила се као нетачна. Више од половине васпитача истакло је како мотив смрти понекад среће у књижевним делима намењеним деци, а затим су у засебном одговору навели не мали број дела са овим мотивом. Када је у питању реакција деце на мотив смрти, половина васпитача наводи како деца показују интересовање за појаву мотива смрти или се пак примећује појава емпатије код деце у вези са смрћу лика. Испоставило се и да су васпитачи више пута бирали бајке („Пепељуга“, „Снежана и седам патуљака“, „Девочица са шибицама“) у односу на басне и да им смрт главног јунака није била препрека за њихово бирање. Васпитачи су у одговорима дали кључне аспекте могуће интерпретације неког књижевног дела са мотивом смрти, где су обухватили питања која се односе на књижевни текст (осећања лика и рецепијента текста, узроци смрти и шта се дешава после ње и др.), али и на стварни живот (дечје искуство смрти блиске особе, осећања поводом смрти и сл.).

17 Уп. „Објаснила бих им да је смрт нешто што ће се сваком од нас десити. Да тада ми престајемо да живимо и одлазимо на једно место које је на небу и где се налазе сви људи који су умрли.“

18 Уп. „То је донекле незахвална тема за причу, јер деца су ми говорила како су њихови покојни на небу, како их је узео Бог и томе слично, а ја се као атеиста не могу сложити са тиме. А свакако им не могу ни рећи да је смрт крај, да нема ничег после, јер то би им могло бити трауматично. Можемо разговарати, наравно, али не сматрам неопходним. Ни одрасли нису баш начисто са смрћу.“

19 Уп. „Не сматрам пожељним, али не бих га ни скроз искључила из рада! Смрт је природна појава као и рођење,

али из разлога што са собом носи емоције које не желим да подстичем на предшколском израсту, не бих потенцирала та дела! Изузетак је ако деца сама желе да разговарају о смрти! У том случају бих и размотрила да ли да им прочитам неко дело!“

20 На крају упитника смо оставили простор где васпитачи могу да додају и нешто што мисле да је битно за ову тему, а није обухваћено претходним питањима. Због обима текста, овде изостављамо анализу тих њихових изјава. Одговори су доступни у: Милашиновић, 2019.

Уместо закључка

Сажећак. Истраживање које смо спровели са васпитачима дало нам је донекле неочекиване резултате. Тако се наша општа претпоставка, да тема и мотив смрти нису нарочито заступљени у раду са децом предшколског узраста, испоставила као нетачна. Резултати анкете показују да није мали број деце који се већ на овом узрасту сусрео са смрћу чланова уже/шире породице или кућног љубимца. Васпитачи показују да доста свесно приступају овој теми када разговарају са децом, па се између осталог користе и искуством детета, сопственим искуством, мишљењем родитеља, али и књижевним текстовима у којима се јавља мотив смрти. Све то им помаже да са децом разговарају о теми смрти у ситуацијама када деца покажу интересовање за њу и(ли) запитаност над њом.

Ограничења. Ограничења рада су пре свега везана за величину и особености узорка испитаника. У истраживању је учествовало шездесет васпитача, па се потпуна генерализација подата-

ка не може извести. Приметили смо и да радно искуство има утицај на приступ васпитача овој теми, али би због величине узорка ту претпоставку ваљало још испитати у посебном истраживању. Такође, у истраживању су сви испитаници биле васпитачице, па нисмо били у могућности да упоредимо мишљења васпитача различитог пола. Треба узети у обзир и то да наведени одговори илуструју само васпитачки поглед на присуство ове теме у предшколском васпитању, а да би за целовит поглед на то било неопходно чути мишљења психолога, педагога, родитеља и, наравно, саме деце. Осим наведеног, неким новим истраживањима би могла да се испитају различита осећања која се јављају код деце приликом смрти члана породице и кућног љубимца, као и да се промотри колико врста смрти у књижевном тексту (нпр. да ли је реч о насилној смрти или смрти услед болести) утиче на избор текста за рад са децом. Сва она омогућила би сигурније кораке васпитача – а вероватно и родитеља, учитеља, психолога – у вези са присуством разговора о смрти у васпитно-образовном процесу.

Литература

- Bonoti, F., Leondari, A. & Mastora, A. (2013). Exploring Children's understanding of Death: Through Drawings and the Death Concept Questionnaire. *Death Studies*, 37, 47-60.
- Božić, S. (2017). Obrada motiva smrti u nastavi književnosti. *Slavica Wratislaviensia: Wielkie tematy kultury w literaturach słowianskich*, 168, 615-628.
- Buđevac, N. (2018). *Psihologija obrazovanja za vaspitače*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Gutiérrez, I. T., Miller, P. J., Rosengren, K. S. & Schein, S. S. (2014). Affective Dimensions of Death: Childrens Books, Questions, and Understandings. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 79 (1), 43-61.
- Janičijević, V. (2017). Metodčki pristup motivu smrti u razrednoj nastavi. *Inovacije u nastavi*, 30 (3), 94-105.
- Kibler-Ros, E. (2004). *Razgovori o deci i o smrti* (prev. Mirjana Ajduković-Mišljenović). Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Lazar, A. & Torney-Purta, J. (1991). The Development of the Subconcepts of Death in Young Children: A Short-Term Longitudinal Study. *Child Development*, 62 (6), 1321-1333.
- Milašinović, J. (2019). *Prisustvo teme/motiva smrti u predškolskom vaspitanju* (master rad). Beograd: UF.

- Pavićević, A. (2011). *Vreme (bez) smrti: predstave o smrti u Srbiji 19–21. veka*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Pijaž, Ž., Inhelder, B. (1996). *Intelektualni razvoj deteta*. Beograd: ZZUNS.
- Polovina, N. (2007). Motivi smrti i zagrobnog života u bajkama Hansa Kristijana Andersena. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 55 (1), 63–74.
- Spasić, M. (2016). Pojam smrti iz ugla deteta. *Teme*, 525–540.
- Speece, M. W. & Brent, S. B. (1984). Children's Understanding of Death: A Review of Tree Components of a Death Concept. *Child Development*, 55 (5), 1671–1686.
- Talwar, V. (2011). Talking to Children about Death in Educational Settings. In: Talwar, V., Harris, P. & Schleifer, M. (Eds.). *Children's Understanding of Death – From Biological to Religious Conceptions* (98–115). Cambridge: CUP.
- Tamm, M. E. & Granqvist, A. (1995). The Meaning of Death for Children and Adolescents: a Phenomenographic Study of Drawings. *Death Studies*, 19, 203–222.
- Veljković Mekić, J. (2019). Motiv smrti u savremenim romanima za decu. *Detinjstvo*, 45 (3), 22–29.
- Vukomanović Rastegorac, V. (2017). Tumačenje poezije za decu kao mogućnost obrazovanja o smrti: zašto i kako. *Inovacije u nastavi*, 30 (3), 82–93.
- Vukomanović Rastegorac, V. (2018). Smrt u srpskoj poeziji za decu i mlade: tradicija jednog tabua. U: *Ako ti jave: umro sam: pesme o smrti za decu i mlade* (11–50). Beograd: DKSG.

Summary

Psychological research shows that children start thinking about death, as well as developing their concepts related to it, quite early. On the other hand, there are findings indicating the ambivalent attitudes of teachers and parents when it comes to initiating conversation about death with the youngest. In this paper, we investigated the opinions of the preschool teachers about the thematization of death in preschool education and, more specifically, about the presence of literary texts with the motif of death in their work with children. A questionnaire was designed to collect the opinions of 60 preschool teachers, and the answers we obtained show, among other things, the following: a) more than a half of preschool teachers talked with children about death, b) 85% of preschool teachers had a case where a member of a child's close or extended family, or a pet, had died, c) more than a half of the preschool teachers claim that the children have shown interest in talking about death. When it comes to literary texts, it turned out that: a) preschool teachers prefer fairy tales with the motif of death over fables, even though the death of a man (even a child) occurs in them, b) that the death of the main character in a text is not an obstacle for selecting the text for teaching, c) that preschool teachers ask a wide range of questions about death related to a literary text, but also that they use questions to connect the text with the life experience of children.

Keywords: death, child, preschool teacher, teaching literature, thanatology.